

А. Фарапонава, С. А. Сігаева

ГРАМАТЫЧНЫЯ КАТЭГОРЫІ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКА І ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯ
Ў ПЕРАКЛАДНЫХ СЛОЎНІКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе – гэта асобныя формы дзеяслова.

Дзеепрыметнік – форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета паводле дзеяння і адказвае на пытанні які ? якая? якое? якія?

Дзеепрыслоўе – нязменная дзеяслоўная форма, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік.

Для сучаснай беларускай літаратурнай мовы характэрны не ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў. Пашыранымі з’яўляюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-* (*пацямнелы, пачырванелы*) і залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-* (*напісаны, занесены, зжаты*). Неўжывальнымі лічацца формы незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-* (*пішучая, узрастаючая*) і прошлага часу з суфіксамі *-ўш-, -ш-* (*пабялеўшая, вырастаючая*), а таксама формы залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом-, -ем-, -ім-* (*будуемы, узводзімы*). Зваротныя дзеепрыметнікі (тыпу *палетшыўшыіся*) у беларускай мове ўвогуле не ўжываюцца. У рускай мове актыўна выкарыстоўваюцца ўсе названыя формы дзеепрыметнікаў. У сувязі з гэтым пры перакладзе ўзнікае праблема адэкватнай перадачы дзеепрыметнікаў і дзеепрыметнікавых зваротаў па-беларуску.

Найбольш поўнае адлюстраванне лексікі сучаснай беларускай мовы можна знайсці на старонках “Русско-белорусского словаря”, які быў выдадзены ў трох тамах. Рэстравая частка слоўніка ўтрымлівае каля 110 тысяч слоў, а перакладная – звыш 300 слоў. Слоўнікавыя артыкулы ў гэтым выданні змяшчаюцца ў алфавітным парадку, а з мэтай больш шырокага ахопу прымяняецца гнездавая сістэма размяшчэння слоў: вытворныя ад агульнага кораня і блізкія па значэнні словы аб’ядноўваюцца ў гнезде. Слоўнікавы артыкул мае наступны выгляд:

ПРОШИТЫЙ прашыты.

ПРОДОЛЬБЛЁННЫЙ прадзяўбаны.

ПРИМЁРЗ // **ЛЫЙ** разг. прымёрзлы; **~НУТЬ** сов.прымерзнуць, мног. папрымярзаць.

ПРИМЯ // **ТЫЙ** прымяты; **~ТЬ** сов. прымяць; **~ТЬСЯ** прымяцца.

ПРИНУЖД // **АТЬ** несов. прымушаць, змушаць; **~АТЬСЯ** страд. прымушацца, змушацца; **~ЕНИЕ** ср. 1. прымус, -су м; (действие - ещѐ) прымушэнне, -ння ср.; 2. см. прынуждённость; **~ЁННО** нареч. вымушана, змушана; (натянуто) нацягнута; (неестественно) ненатуральна, штучна; **~ЁННОСТЬ** вымушанасць, -щ ж, змушанасць, -щ ж; ненатуральнасць, -щ ж; штучнасць, -щ ж; **~ЁННЫЙ** 1. прич. прымушаны; змушаны; 2. прил. вымушаны, змушаны; (натянутый) нацягнуты; (неестественный) ненатуральны, штучны; **~ённые манеры** нацягнутыя (ненатуральный) манеры.

Са слоўнікавага артыкула відаць, што дзеепрыметнікі і дзеясловы спалучаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле, даецца форма зваротнага дзеяслова, а таксама ўключаны і іншыя аднакарэнныя часціны мовы: прыслоўі, назоўнікі, прыметнікі. Даюцца шматлікія граматычныя прыметы, варыянты перакладу слоў з рускай мовы на беларускую, значэнне мнагазначных слоў, у выпадку з дзеепрыметнікамі – варыянты, калі дзеепрыметнік пераходзіць ў прыметнік.

У слоўніку паслядоўна адлюстраваны толькі дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Граматычная катэгорыя ў дадзеным выпадку не ўказана. Іншыя дзеепрыметнікі прыводзяцца толькі тады, калі яны могуць выступаць яшчэ і ў ролі прыметнікаў. У асноўным гэта дзеепрыметнікі цяперашняга часу з суфіксамі *-уш-* (*-юш-*), *-шч-* (*~яшч~*), а таксама дзеепрыметнікамі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-вш-*, *-ш-*. Паколькі

гэтыя дзеепрыметнікі для беларускай мовы не характэрны, то яны перакладаюцца ў асноўным апісальна – яю (што) + дзеяслоў цяперашняга часу ў трэцяй асобе адзіночнага ліку, ад якога гэты дзеепрыметнік утвораны:

ПРИХОДЯЩ // ИЙ 1. прич. яю (што) прыходзіць; 2. прил. прыходзячы; **~ие больные** прыходзячыя хворыя.

ПРОЕЗЖА // ЮЩИЙ 1. прич. яю (што) праязджае; суц. падарожны, - нага м, праезджы, -джага м.

Таксама слоўнік прапануе спосаб перакладу дзеепрыметнікаў з заменай дзеепрыметнікаў з суфіксамі -вш-, -ш- на дзеепрыметнікамі з суфіксамі -л-, -н-, -ен-, -ан-:

ПРИСМИР // ЕВШИЙ супакоены, сцішаны, уціхаміраны.

ПРОЗЯБШИЙ праяблы, пазяблы, прамёрзлы.

ПРОМОКШИЙ прамоклы.

Слоўнікавы артыкул “Русско-белорусского словаря” С. М. Грабчыкава мае больш простую будову. У слоўнік уключаны 16 000 найбольш ужывальных рускіх слоў і фразеалагічных выразаў, сярод іх сустракаюцца і дзеепрыметнікі ў якасці загалоўчых слоў рускай мовы, а таксама як перакладныя варыянты: **атакованный** – атакаваны, **балованный** – пешчаны, **разбалаваны**, **варёный** – вараны, **взорванный** – узарваны, **падарваны**, **воткнутый** – уваткнуты, **уткнуты**.

Сустракаюцца дзеепрыметнікі, што шырока ўжываюцца ў рускай мове, але абмежавана ў беларускай мове. Яны часцей знаходзяцца ў складзе ўстойлівых выразаў і перакладаюцца іншым спосабам: заменай суфікса, заменай дзеепрыметніка на прыметнік, ішымі спосабамі перакладу: **видимый** – бачны, **бывший** – былы, **болеутоляющий** – болесуцяшальны, **воющий** – выючы, **входящий** *канц.* уваходны, **бреющий**: **бреющий полёт** брыючы палёт.

Для аналізу перакладных слоўнікаў з беларускай мовы на рускую былі абраны “Беларуска-рускі слоўнік” С. М. Грабчыкава і “Беларуска-рускі слоўнік” (складальнікі І. Л. Капылоў, І. У. Ялынцава), выдадзены з улікам змянення правілаў беларускай арфаграфіі. Супаставім слоўнікавыя артыкулы гэтых слоўнікаў:

Грабчыкаў С. М. Беларуска-рускі слоўнік. – 3-е выд., дап. і перапрац. – Мн.: Нар. асвета, 1991.	Беларуска-рускі слоўнік: звыш 15 000 слоў / уклад. І. А. Капылоў, І. У. Ялынцава. – Мінск: Букмастер, 2013.
абкусаны обкусанный; искусанный абгнаны 1. обогнанный; 2. с.-х. окученный; опаханный абдраны 1. прич. ободранный, 2. прич. оцарапанный; 3. прил. обтрёпанный абкарэлы заскорузлы абвялы 1. (о растениях) привянувший; поникший; 2. перен. обмякший; сникший выконваючы 1. (прич.) исполняющий; 2. (дееприч.) выполня	АБКУСАНЫ обкусанный АБАГНАНЫ обогнанный; с.-х. окученный АБАДРАНЫ 1. ободранный; 2. оцарапанный; 3. очёсанный АБКАРЭЛЫ заскорузлы АБВЯЛЫ (о растениях) привянувший; поникший; 2. перен. обмякший; сникший ВЫКОНВАЮЧЫ 1. (прил.) исполняющий; выконваючы абавязкі исполняющий обязанности, исполняющий; 2. (дееприч.) исполня

Як відаць з прыкладаў, у слоўніках прадстаўлены дзеепрыметнікі залежнага і незалежнага стану прошлага часу з ужывальнымі суфіксамі, рэдка з неўласцівымі для беларускай мовы. Формы дзеепрыслоўяў падаюцца як аманімічныя дзеепрыметнікам. Слоўнікавыя артыкулы будуюцца проста: пасля загалоўнага слова пададзены пераклад на рускую мову, часам з удакладненым значэннем мнагазначных слоў. Слоўнікі падаюць вялікую колькасць дзеепрыметнікаў.

Грабчыкаў С. М. Беларуска-рускі слоўнік. – 3-е выд., дап. і перапрац. – Мн.: Нар. асветы, 1991.	Беларуска-рускі слоўнік: звыш 15 000 слоў / уклад. І. А. Капылоў, І. У. Ялынцава. – Мінск: Букмастер, 2013.
вараны выгараны выдалены вымаклы выкрадзены вымерзлы вымерлы выспелы габляваны грунтаваны	абвостраны абдораны абкапаны і абкопаны абкарэлы абкусаны аблегчаны аблятаны абкручаны абмяклы абмялелы

Дзеепрыметнікі шырока адлюстраваны ў слоўніках, яны ўступаюць у сінанімічныя, аманімічныя сувязі з іншымі словамі, набываюць пераносныя значэнні, пераходзяць у ішыя часціны мовы, з’яўляюцца словамі кампанентамі фразеалагізмаў;

У акадэмічных слоўніках (“Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” ў 5 тамах і “Русско-белорусском словаре” ў 3 тамах) дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі адлюстраваны больш поўна па колькасці, наяўнасці граматычных прымет і інш., чым у слоўніках-даведніках А. Я. Баханькова, С. М. Грабчыкава; дзеепрыслоўі прадстаўлены толькі ў некаторых слоўніках: “Слоўніку сінонімаў”, фразеалагічных слоўніках; перакладныя слоўнікі даюць варыянты перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую з улікам асаблівасцей іх ужывання.